

ВЕЛИКА РЕФОРМА 1861 р. І АКТУАЛІЗАЦІЯ «ЖІНОЧОГО ПИТАННЯ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Традиції громадських жіночих рухів в Україні нині починають відновлюватися. Це не лише заслуга численних жіночих організацій, що з'явилися останнім часом, але й свідчення незадіяності освітнього, інтелектуального та соціального жіночого потенціалу. З іншого боку, це також знак державної неуваги до проблем українського жіноцтва. Такий стан речей зумовлює актуальність теми, порушеної у цій публікації.

Чималий вплив на становлення жіночої проблематики як важливої ділянки суспільного буття справили ідеї романтизму та теорія соціального еволюціонізму, що зазнали бурхливого розвитку у другій половині XIX ст. Водночас зростання наукового інтересу до питань становища жінок у родині та суспільстві не можна розглядати поза контекстом загального піднесення жіночого руху — так званого «фемінізму першої хвилі», що охопив Європу і Україну в останні десятиліття XIX ст., і мав величезний вплив на суспільну думку того часу. На порядок денний постала проблема вільної особистості. Знайшли популярність ідеї М.І. Пирогова і Д.І. Ушинського про виховання вільних, свідомих, не підданих, а громадян. Переоцінка старих цінностей, їх заміна відбувалися у всіх групах суспільства. Питання ставилися про щастя у громадському і особистому, про благо держави та індивіда. Офіцери, за спогадами, «шестидесятника» Н.В. Шелгунова [1], виходили у відставку, щоб «завести лавочку чи магазин білизни, щоб відкрити книжкову торгівлю, зайнятись видавництвом або заснувати журнал».

Особливої актуальності набуло сімейне питання: батьки та діти, відносини дружини та чоловіка тощо. На думку багатьох сучасників, сімейні традиції від 1860-х років зазнали повної реконструкції. Патріархальний сімейний устрій розглядався як пережиток кріпацтва і підлягав знищенню. Тому «жіноче питання», що включало в себе проблеми особистої свободи жінок, сім'ї, побуту, освіти і праці жінок, було включено інтелігенцією в програму демократичних реформ.

Автор статті ставить за мету висвітлити початковий етап жіночого руху в Російській імперії, безпосередньо на теренах українських земель, що формувався під впливом ліберально-демократичних реформ, поштовхом до яких стала Велика селянська реформа 1861 року. Об'єктом дослідження є соціальна та політична основа жіночого руху в контексті ліберально-демократичних реформ другої половини XIX ст.; предметом — система моральних, культурних, політичних, соціально-економічних факторів, що впливали на положення жінки в суспільстві, її духовний та інтелектуальний потенціал.

В історіографії з питань дотичних до нашого дослідження [2–8], знайшли часткове висвітлення питання прав та обов'язків чоловіків та жінок при укла-

данні шлюбу, при успадкуванні майна, суспільні стереотипи, поведінкові моделі в конфліктних ситуаціях тощо. Однак поза увагою дослідників опинилися аспекти активізації жіночого руху, зумовлені Великою реформою 1861 р. та наступними ліберальними реформами. Вплив урбанізаційних процесів на зміну не лише класових формацій, а й соціостатевих ролей.

У 1857 — першій половині 1858 рр. в країні формується ліберальний рух, у структурі якого відбувається становлення жіночого напрямку. В цей час зароджуються базові ідеї російського лібералізму, виокремлюються центри, з'являються лідери. Основними ідеями лібералізму були такі: звільнення селян, запровадження законів, що гарантують громадянські права, встановлення рівності всіх класів перед законом, незалежний суд, представницьке правління, місцеве самоврядування. Метою своєї діяльності ліберали вважали мирний перехід Росії на шлях поступової модернізації.

Лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії у другій половині XIX ст. стосовно до нашої теми насамперед проявилася у тому, що жінки отримали офіційний доступ до освіти. Указ від 17 січня 1857 р. про відмову від монополії держави в системі середньої освіти, відкриття в 1858 р. жіночих всестанових училищ (гімназій), в 1860-х рр. недільних шкіл, відкритий доступ до університетів чоловічої і жіночої молоді, пошвавлення університетського життя — все це свідчило про діалог інтелігенції і влади, про мовчазну згоду останньої вирішувати деякі соціальні проблеми в союзі з громадськістю. Були почуті ідеї про необхідність створення «громадських органів із середовища дворянства для управління публічними справами» [9], тобто ідеї про політичне представництво дворянства, що вилилось у створення земств.

Одним із нововведень суспільного життя стала солідарна участь жінок у громадських справах. Вони продемонстрували нові практики суспільного служіння, працюючи в недільних школах та створюючи свої приватні навчальні заклади після закриття недільних шкіл, що відбулося в 1862 р. Так, у 1865 р. А. Європеус відкрила школу для дівчаток і дівчиць, в якій вона безкоштовно викладала іноземні мови. А. Солодовникова започаткувала постійні семінари для сільських жінок-вчителів. Почала формуватися когорта жінок-педагогів, які засвоїли передові наукові погляди. Однією з таких була Х. Алчевська. За активної участі жінок з'явився новий тип світської початкової школи, що перейшла під піклування земств. У 1859 р. відбувся перший жіночий похід до університету, у 1862 р. — до Медико-хірургічної академії. Претензії жінок на вищу освіту мали характер політичних вимог. Уряд змушений був створювати комісії з питань вищої жіночої освіти в 1861, 1868, 1873–1876 рр. Ідеї змін не тільки форм суспільного життя, але й сімейного укладу на такі, які забезпечили б повну рівність людей і свободу кожної окремої особистості все більше набирали силу. Показовою в цьому сенсі стала робота комісії зі шлюбного законодавства у 1861–1864 рр., 1881 р.

На думку Р.В. Іванова-Разумникова, період 1856–1861 р. можна вважати часом «суспільної довіри до починань уряду, а 1861 р. — гребнем хвилі, найвищою точкою, досягнутої інтелігенцією та бюрократією» [10, 46]. В істо-

ріографії цей період визначено як загальну кризу дворянської держави [11]. З позицій соціології суспільних рухів, його можна позначити як період зміни ступеня відкритості політичної системи та формування структури нових політичних можливостей.

1861–1866 рр. — час проведення реформ і одночасно розбіжностей уряду і громадськості в очікуваннях і шляхах реалізації своїх уявлень. Емансипаційні ідеї та процеси розвивалися за трьома напрямками: емансипація селян від поміщиків, жінок від сімейних традицій, громадян від держави. Поширення ідеалу вільної особистості на жінок, визначення нових норм для жінок, переосмислення концепції жіночності вилилося в загальнонаціональну дискусію з так званого «жіночого питання». Це був принциповий крок у процесі демократизації суспільства і проходив він дуже болісно. Інноваційна поведінка частини російських жінок, їх претензії на «інше життя», були постійним джерелом для дискусії у суспільстві. Практично всі сучасники відзначали її масовий і винятковий характер. М. Цебрикова, зокрема, писала: «Жодне питання не було зустрите такими безглуздими знущаннями і запеклою боротьбою, не було так перекручено нерозумінням, тупоумством або зловмисними наклепами, як жіноче питання. ... Тільки справа дійде до питання про права жінок, то люди самих протилежних поглядів, висловлюють однакову непослідовність і дивовижну згоду у гонінні ідеї свободи і рівноправності жінки» [12, 2].

Як уже зазначалося, обговорення «жіночого питання» почали чоловіки — інтелігенти. Д. Писарев точною датою початку «жіночого питання» називав 1857 р. [13], публіцист А. Пальховській 1858 р. [14]. Інший відомий публіцист Н. Котляревський у своїй статті початком «жіночого питання» вважав 1851 р. — час першого знайомства росіян з ідеями Дж. С. Мілля, відмови від «фантазій у відношенні до жінок і початок теоретичного осмислення становища жінок в суспільстві» [15].

Появу «жіночого питання» в Росії демократично налаштовані інтелігенти, вбачали у внутрішніх причинах «... внаслідок розумового і морального розвитку суспільства, в суспільному житті жінки починають набувати вплив і значення» [16], — писав популярний публіцист, критик і видавець А.С. Герогліфов. Табір опонентів «жіночого питання» наполягав на «завозному», тобто запозиченому його характері.

На початку 1860-х р. науковці та літератори з різним ступенем натхнення і красномовства описували становище жінки як рабині в родині, неповнолітньої дитини у цивільному житті. У цілому ситуація з жінкою оцінювалася ними як «ненормальність» і «несправедливість».

Досягненням 1860-х р. стало те, що до жінок почали ставитись як до суб'єктів соціальних дій. Говорячи мовою XIX століття, їх включили до складу «великої армії прогресу». Країна стояла на порозі змін, опозиційно налаштована інтелігенція згуртовувала свої сили. На думку шестидесятників XIX ст., жінки могли і повинні були працювати на благо майбутньої Росії не тільки в ролі матері-наставниці-виховательки в домашній сфері. Їх закликали до діяльності в публічній сфері і покладали на них певні надії. Свою позицію вони обгрун-

товували тим, що, по-перше, жінки не брали участі у створенні того громадського порядку, «згубність» якого виявилася в 1850-х роках. Тому все, що відбувалося в Росії, визначалося сферою відповідальності винятково чоловіків; по-друге, пригноблене становище жінок, на думку «прогресистів», розвинуло в них милосердя, гуманізм, доброту і робило їх потенційними прихильниками змін громадського порядку. Таким чином, прогресисти 1860-х рр. розуміли «жіноче питання» як підготовку жінок до громадської діяльності, залучення їхніх сил та притаманних їм «якостей» до побудови нової Росії.

Наступним було питання «Як цю мрію узгодити з життям?» [17], тобто як залучити жінок до лав громадськості. Необхідними першочерговими кроками вважався так званий «розвиток жінок», тобто «озброєння їх знаннями»; обладнання майстерень і робота в них над моральним розвитком жінок з залученням їх до праці, а також обговорення «жіночого питання» на сторінках соціального журналу. Історик Б. Глинський у «Нарисах російського прогресу», узагальнюючи думку багатьох своїх сучасників, писав про те, що центральним у жіночому питанні є право жінок на освіту. Він вважав, що невігластво дружин може бути ще гіршим злом для суспільства, ніж невігластво чоловіків, тому що всі інтимні і найбільш важливі сторони життя перебувають у руках жінок» [17, 116].

Ці ідеї знайшли широкий відгук серед молодих жінок-дворянок. Вони давали їм орієнтири, в якому напрямку потрібно рухатися. В. Засулич згадувала: «Початок 60-х років надали столицям, а особливо Петербургові, яскравий ореол. Здалеку, з провінцій, він уявлявся лабораторією ідей, центром життя, руху, діяльності — жінки починали рватися до Петербургу. Але в Петербурзі зустрічали ту ж хиткість і невизначеність понять, на «дурниці», від яких вони втекли з провінції» [18].

На початку XX століття «жіноче питання» наповнилося політичним змістом. Російські феміністки активно використовували цей термін для обґрунтування своїх домагань. Невідома авторка на сторінках Першого жіночого календаря написала з приводу «жіночого питання», що його характеризує «положення повного безправ'я і економічного рабства» жінок, які володіють меншими засобами і шляхами для боротьби за існування, робота яких оцінюється дешевше, існуючі паспортні закони і положення в сім'ї принижують їх, а в плані політичному вони прирівняні до недоумкуватих і злочинців» [19].

Отже, в 1860-х рр. почала складатися традиція, за якою вирішення проблем жінок вважалося принципово важливим кроком для демократичного розвитку суспільства: «Чим розвиненіша цивілізація, тим нівелюється більш видима нерівність між чоловіками і жінками, хоча суть цих відносин багато в чому утримується» [16, 521]. Надалі ця тенденція тільки набирала силу. «У дійсності немає ізольованого жіночого питання, тому що воно складає одне із ланок нерозривного ланцюга життєвих питань нашого часу», — наголошував критик, публіцист, ліберал за переконаннями і кадет за партійною належністю В. Гольцев [20, 67].

В Україні представники ліберального напрямку емансипацію жінки розуміли як становлення її особистості та самореалізацію. Важливе значення в цьому

процесі відводилося розвитку духовної культури і освіти жінок. Своєю теоретичною і практичною діяльністю цю ідею підтримав український історик і громадський діяч М. Драгоманов. Він вважав, що при вирішенні «жіночого питання» непотрібно створювати окремі жіночі організації, оскільки жіноча справа не існує відокремлено від загальнолюдської і культурної. В листі до Н. Кобринської від 2 травня 1893 р. М. Драгоманов писав: «Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу і думаю, що вона одна для всіх і що жінки себе найскоріше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас» [21, 14].

Велику увагу руху жінок «...до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменної діяльності...» приділяв М. Грушевський [22, 3–5]. Він критикував навіть деяких представників радикальних кіл, з котрими хотіла йти разом Н. Кобринська, які розглядали феміністичні ідеї як «маловажні і смішні забаганки поруч тих загальніших справ, що стали на деннім порядку» [22, 3–5].

На ліберальних позиціях стояла і українська громадська діячка Софія Русова. У своїй праці «Наші визначні жінки» вона зазначала, що «...за 70 літ вибороли собі наші українські жінки почесне місце на полі науки, мистецтва, літератури; виявили себе самовідданими політичними діячками, а в останні часи (з початку ХХ століття) знайшлися поміж ними визначні організаторші в соціальному життю українського народу...» [23].

Підсумовуючи погляди передової інтелігенції пореформеного періоду можна зробити висновок, що соціокультурний підхід був основним у процесі вирішення жіночого питання, вони говорили про найбільш важливе і на сьогоднішній день: про необхідність створення умов до суспільної реалізації як чоловіків, так і жінок, про повагу до людської особистості, захист її честі та гідності. Маніфест 19 лютого 1861 року — юридичний крок з феодалізму в капіталізм. Він перевів стрілку на шляху розвитку Росії, країна пішла по шляху модернізації: економічної, духовної, соціостатевої. Жінка відчула в собі силу бути не лише дружиною та матір'ю, але й громадянкою.

1. *Шелгунов Н.В.* Из прошлого и настоящего // Русская мысль. — 1885. — № 10; 1886. — № 1, 3; 1888. — № 3.
2. *Айвазова С.Г.* Женское движение как ресурс модернизации России // Гендерная реконструкция политических систем. — М., 2004; *Гришина З.В.* Движение за политическое равноправие женщин в годы первой русской революции // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 1982. — № 2; *Тишкин Г.А.* Женский вопрос в России: 50–60-е годы XIX века. — Л., 1984; *Павлюченко Э.А.* Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. — М., 1988; *Хасбулатова О.А.* Опыт и традиции женского движения в России. 1860–1917. — Иваново, 1994.
3. *Лук'янович Д.* Иван Франко і жіноче питання // Жінка. — 1936. — № 11–12; Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / *О.М. Руднева, О.Р. Дашковська* (упоряд.). — Х.: Право, 2000; Гендерна рівність як фактор сталого розвитку суспільства / Упоряд. *Р. Безпальча*. — К., 200; *Антонюк Т.* Проблеми методології історії на

- сучасному етапі // Університет. — 2006. — № 6; Гендерний розвиток у суспільстві: (конспекти лекцій). — К., 2005.
4. Некрасова Е. Студентка на войне. Письма с войны 1877 года // Русская мысль. — 1898.
 5. Косвен М.О. Матриархат. История проблемы. — М.–Л., 1948.
 6. Милль Д.С. Подчиненность женщины. — СПб., 1896.
 7. Костомаров М. Дві руські народности. — Ляйпціг, 1906; Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях // Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — Кн.8. — Т. XIX. — СПб., 1906.
 8. Браун Лили. Женский вопрос, его историческое развитие и экономическая сторона. — М., 1902; Леся Українка. Новые перспективы и старые темы («Новая женщина» в западноевропейской беллетристике) // Леся Українка. Зібрання творів в 12-ти томах. — Т. 8. — 1977; Шарович И.С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. — Х., 1896; Кутельмах К.М. Громада і громадський побут // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. Ю.Г. Гошко. — К., 1983; Лаврентьева Л.С. Социализация девочек в русской деревне // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР. — Л., 1991; Ерасов Б.С. Социальная культурология. — Ч. II. — М., 1994.
 9. Амфитеатров А. Женщина в общественных движениях России. — Женева, 1905.
 10. Иванов-Разумник Р.В. Общественные и умственные течения 60-х гг. и их отражение в литературе // История русской литературы XIX века / Под ред. Д.Н. Овсяннико-Куликовского. — М., 1909. — Т. 3.
 11. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. — СПб., 1999.
 12. Цебрикова М.К. Предисловие // Милль Дж.С. О подчинении женщины. — СПб., 1870.
 13. Писарев Д.И. Женские типы в романах и повестях Писемского, Тургенева и Гончарова // Русское слово. — 1861. — № 11.
 14. Пальховский А. Еще раз о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе // Атеней. — 1858. — Май–июнь.
 15. Котляревский Н. Очерки из истории общественного настроения шестидесятых годов. Женский вопрос в его первой постановке // Вестник Европы. — 1914. — № 2.
 16. Гиероглифов А. Общественное призвание женщины // Отечественные записки. — 1863. — № 7–8.
 17. Глинский Б.В. Права и обязанности женщин // Очерки русского прогресса. — СПб., 1900.
 18. Засулич В. Воспоминания. — М., 1931.
 19. Движение женского дела // Первый женский календарь на 1912 год. — СПб., 1912.
 20. Гольцев В. На старую тему // Друг женщин. — 1894. — № 5.
 21. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик. — Львів, 1905.
 22. Грушевський М. Наталія Кобринська // Літературно-науковий вісник. — Л., 1900. — Т. IX.
 23. Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики-силуети. — Вінніпег, 1945.